

จิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถอีสานในบริบทสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่นสมัยประเทศไทย

Murals in Buddhist Temples of Isan in the Local Social Cultural Context of Siam Nation State

ศุภชัย สิงห์ยะบุศย์
Supachai Singyabuth

บทคัดย่อ

“จิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถอีสานในบริบทสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่นสมัยประเทศไทย” เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ ศึกษาจิตรกรรมฝาผนังอุโบสถแบบดั้งเดิมในภาคอีสาน ที่ถูกเขียนขึ้นในระบอบที่ไทยใช้นามว่า “ประเทศไทย”⁴ มีวัตถุประสงค์วิจัย 3 ข้อ คือ 1) ศึกษาสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือสมัยประเทศไทย ในฐานะปัจจัยที่ส่งผลต่อจิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถอีสาน 2) ศึกษาจิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถอีสานสมัยประเทศไทย ในมิติสัมพันธ์กับบริบทสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่น 5 กลุ่มพื้นที่สังคมวัฒนธรรม และ 3) วิเคราะห์ลักษณะรูปแบบศิลปะและกระบวนการสร้างสรรค์จิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถอีสานสมัยประเทศไทย เก็บข้อมูลหลักด้วยการทำงานสนาม วิเคราะห์ข้อมูลด้วยแนวคิดอัตลักษณ์วัฒนธรรม นำเสนอวิจัยด้วยการพรรณนาวิเคราะห์ ผลการวิจัยพบว่า

1. ลักษณะสังคมท้องถิ่นอีสานสมัยประเทศไทย มีความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมกับวัฒนธรรมลาวล้านช้าง แต่มีความสัมพันธ์ทางการเมืองการปกครองในฐานะส่วนหนึ่งของประเทศไทย โครงสร้างข้างต้นได้ส่งผลต่อลักษณะรูปแบบ และกระบวนการสร้างสรรค์จิตรกรรมฝาผนังอีสาน

2. จิตรกรรมฝาผนังอีสานมี 2 รูปแบบสำคัญคือ

2.1 แบบพื้นบ้านลาวอีสาน เป็นจิตรกรรมกลุ่มใหญ่ กระจายอยู่ทุกกลุ่มสังคมลาวอีสาน

2.2 รูปแบบจิตรกรรมไทยประเพณีรัตนโกสินทร์ มี 3 ลักษณะ คือ 1) จิตรกรรมไทยประเพณีฝีมือช่างเขียนอาชีพ 2) จิตรกรรมไทยประเพณีแบบลาวอีสาน และ 3) จิตรกรรมไทยประเพณีบางส่วน ที่ถูกช่างเขียนอีสานเลือกคัดลอกนำมาแทรกลงในบางส่วนของภาพเขียนแบบพื้นบ้านลาวอีสาน

3. ลักษณะรูปแบบและกระบวนการสร้างสรรค์จิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถอีสาน สะท้อนสังคมท้องถิ่นอีสานในสมัยอดีต ทั้งในมิติอัตลักษณ์วัฒนธรรมชุมชนท้องถิ่น และมีมิติสัมพันธ์กับอำนาจการปกครอง และความทันสมัยจากกรุงเทพฯ ที่แผ่เข้าสู่ภาคอีสาน ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา

ดังนั้น จิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถดั้งเดิมอีสาน จึงเป็นประวัติศาสตร์ความคิด จักรวาลทัศน์ และประวัติศาสตร์ชุมชนในสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่น และชุมชนท้องถิ่นอีสานในมิติสัมพันธ์กับสังคมภายนอกทั้งในระดับรัฐสยามและรัฐชาติข้างเคียง

รองศาสตราจารย์ ดร. มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

¹ วันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ.2482 เป็นวันเปลี่ยนนามประเทศไทยเป็นประเทศไทย ในลัทธิชาตินิยม-ชาตินิยมทหาร สมัยรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. 2549 : 19-20, 175) แต่ไม่ได้สิ้นสุดอย่างเบ็ดเสร็จ ด้วยปี พ.ศ.2489 รัฐบาล ทวี ปุณยเกตุ ภายใต้การขึ้นนำของ ปรีดี พนมยงค์ ได้ประกาศใช้นามประเทศ Siam และเรียกประชาชนในประเทศว่า Siamese ครั้น พ.ศ. 2492 เมื่อจอมพล ป. พิบูลสงคราม กลับขึ้นครองอำนาจรอบใหม่ จึงได้ประกาศเปลี่ยนนามประเทศ Siam ว่า Thailand และเรียกประชาชนในประเทศว่า Thai ซึ่งใช้สืบต่อมาจนปัจจุบัน อ่านเพิ่มเติมใน มติชนออนไลน์. (2547). เกร็ดประวัติศาสตร์เกมชิงเปลี่ยนชื่อประเทศไทยจาก “สยาม” เป็น “ไทย”. (ออนไลน์) จาก <http://www.manager.co.th/Politics>. สอดคล้องกับกรอบเวลาการสร้างจิตรกรรมฝาผนังแบบดั้งเดิมในภาคอีสานตามขอบเขตวิจัย ผู้วิจัยจึงได้ใช้ช่วงเวลา “สมัยประเทศไทย” เป็นขอบเขตการวิจัย

คำสำคัญ : จิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถ / อัตลักษณ์
สังคมวัฒนธรรม

Abstract

Murals in Buddhist temples of Isan in the local social cultural context of Siam nation state” is qualitative research, which emphasizes the study of original murals in the Isan region that were painted in the period of Siam nation state. The study has three purposes which are 1) to study local cultural society of the North-eastern region in the period of Siam nation state. 2) to study the mural of Isan Buddhist temples of Siam nation state in relation to the context of local cultural society through the five groups of local cultural society. 3) to analyse the mural style and the process of creating the mural of Isan Buddhist temple of Siam nation state. Researcher collects main data with field work, data analysis with the cultural identity concept and has research presentation with descriptive analysis. The research conclusions suggest as follow:

1. The local Isan society in Siam nation state is related to culture to Lao Lan Chang culture but has a relationship to politics as a part of Siam nation state. The above structure has effected to the type and creation process of Isan murals.

2. Isan murals has 2 crucial types:

2.1 Local Lao Isan type is a majority group that has been spread throughout the Lao Isan society.

2.2 The Traditional Ratthanakosin Thai styles painting has 3 categories 1) Traditional Thai painting is created by professional painter. 2) Traditional Thai painting types Lao Isan is the traditional Thai painting which the local painter endeavor to imitate. and 3) Some of traditional Thai painting that is created by Isan painter who has chosen the painting to insert in the local Lao Isan painting type.

3. The type and creation process of Murals in Buddhist Temples of Isan reflects the local Isan society in the previous days both cultural local community identity and the relationship with authority and modernity from Bangkok that had been spreading to Isan region since the reign of King RAMA 5.

Therefore, the traditional mural painting in Isan Buddhist temple is the historical thinking, cosmology and community history in local cultural society and Isan local community in relation with external society both Siam nation state level and nearby nation state.

Keywords: Murals in Buddhist Temples / Social Cultural Identities

บทนำ

“จิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถอีสานในบริบทสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่นสมัยประเทศสยาม” ในงานวิจัยเรื่องนี้หมายถึงจิตรกรรมบนผนังอุโบสถแบบดั้งเดิมในสังคมวัฒนธรรมอีสาน² ซึ่งถูกเขียนขึ้นระหว่างสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตั้งแต่รัชกาลที่ 3 จนถึงปี พ.ศ. 2484³ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่รัฐไทยใช้นามว่า ‘สยาม’ และ ‘ประเทศสยาม’ ผู้วิจัยจึงใช้คำว่า ‘ประเทศสยาม’ เพื่อปกป้องขอบเขตกรอบเวลาจิตรกรรมฝาผนังในงานวิจัยเป็นสำคัญ ภาพจิตรกรรมฝาผนังโดยภาพรวมจึงมีอายุมากกว่า 100 ปี ก่อปรกกับการเขียนด้วยวิธีการดั้งเดิมบนผนังอุโบสถที่สร้างด้วยเทคนิคพื้นบ้านทำให้ ณ ปัจจุบันจิตรกรรมฝาผนังส่วนใหญ่กำลังตกอยู่ในวิกฤติภาวะเสื่อมสภาพอย่างรุนแรง คาดว่าอีกไม่นานจะปลานาการจากสังคมอีสาน ขณะที่หลายวัดภาพได้เสื่อมสลายไปจนหมดสิ้นแล้ว ทั้งนี้ ช่วงเวลาดังกล่าวสังคมอีสาน ดำเนินไปภายใต้อัตลักษณ์วัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับพุทธศาสนาท้องถิ่น สะท้อนผ่านปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในสังคม รวมทั้งจิตรกรรมฝาผนังอุโบสถดั้งเดิม ผู้วิจัยได้อุทิศเวลาและงบประมาณส่วนตัว ทำงานสนามศึกษาจิตรกรรมฝาผนังอีสานจำนวน 42 วัด ในจำนวนนี้ รวมทั้งวัดที่ได้รื้อทำลายอุโบสถที่มีจิตรกรรมฝาผนังเพื่อสร้างโบสถ์หลังใหม่ก่อนที่กรมศิลปากรจะขึ้นทะเบียนโบราณสถาน จำนวน

² คำว่า ‘อีสาน’ หรือ ‘ภาคอีสาน’ ในงานวิจัยเรื่องนี้ มีนัยยะถึงการเน้นลักษณะทางสังคมวัฒนธรรม ส่วนคำว่า ‘ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ’ มีนัยยะเชิงอาณาเขตการปกครองของประเทศสยาม

³ อุโบสถและจิตรกรรมฝาผนังดั้งเดิมในอีสาน มีหลักฐานปรากฏว่าสร้างในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ชัดเจนคือวัดศรีคุณเมือง และ วัดมหาธาตุ อำเภอเชียงคาน ส่วน จิตรกรรมชุดหลังสุดในงานวิจัยเรื่องนี้ คือ จิตรกรรมฝาผนัง พระอุโบสถวัดกลางมิ่งเมือง พระอารามหลวง ร้อยเอ็ด ได้ถูกบันทึกว่าเขียนเสร็จในปี พ.ศ.2484 ดังนั้น จิตรกรรมฝาผนังในขอบเขตการวิจัยเรื่องนี้ จึงอยู่ในกรอบเวลาช่วงสมัยประเทศสยาม

4 วัด เพื่อให้เห็นเชิงประจักษ์ด้วยตนเอง ควบคู่กับ
ศึกษางานวิจัยและงานวิชาการเกี่ยวกับจิตรกรรมฝาผนัง
อีสานที่มีอยู่ไปพร้อมกัน จำแนกจิตรกรรมฝาผนังเป็น
5 กลุ่มสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่น คือ 1) กลุ่มไทยลาวใน
เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนกลาง 2) กลุ่มไทย
ลาวในเขตอุบลราชธานี ศรีวนาลัยประเทศราช หรือ
อีสานล่างด้านตะวันออก 3) กลุ่มไทยลาวริมฝั่งโขงเขต
นครพนม 4) กลุ่มไทยเลย หรือเขตอีสานตอนบนด้าน
ตะวันออก และ 5) กลุ่มพหุลักษณะวัฒนธรรมโคราช
โดยวิเคราะห์สัมพันธ์ภาพระหว่างจิตรกรรมฝาผนัง
ดั้งเดิม กับผู้คนและสังคมวัฒนธรรมในอดีตสมัย ทั้งใน
ระดับพื้นบ้าน ท้องถิ่น และมีมิติสัมพันธ์กับอำนาจรัฐ
สยาม รวมทั้งเมืองหลักของประเทศและรัฐจารีต⁴
ข้างเคียง เพื่อทำความเข้าใจจิตรกรรมฝาผนังดั้งเดิม
อย่างไม่แปลกแยกไปจากผู้คนและสังคมวัฒนธรรม
ดังกล่าว

การศึกษาเรื่องนี้ ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิง
คุณภาพ วิเคราะห์เฉพาะจิตรกรรมฝาผนังที่ยังไม่สิ้น
สภาพ และพอจะบ่งบอกลักษณะรูปแบบศิลปะ (Art
style) ได้จำนวน 30 วัด พร้อมกับการศึกษา
ประวัติศาสตร์สังคม วัฒนธรรมท้องถิ่น ที่ผสานกับ
ประวัติศาสตร์ชาติ ผ่านเอกสารและการสัมภาษณ์ความ
ทรงจำทางสังคม จากผู้ให้ข้อมูลสำคัญในชุมชนปัจจุบัน
ทำความเข้าใจจิตรกรรมฝาผนังดั้งเดิมในทัศนะของ 'คน
ใน' เพื่อทำความเข้าใจจิตรกรรมฝาผนังดั้งเดิมอย่างเห็น
'ความหมาย' ที่มีความสัมพันธ์กับสังคมวัฒนธรรมใน
อดีต อันจักช่วยให้เข้าใจและตระหนักในคุณค่า **"มรดก
ทางวัฒนธรรม"** ของตน รวมทั้งเพื่อประโยชน์ต่อผู้คน
กลุ่มคน และสังคม ภาครัฐและเอกชนต่างๆ สามารถ
ใช้ประโยชน์ ด้านความรู้ วางยุทธศาสตร์การ
อนุรักษ์ การพัฒนา รวมทั้งการส่งเสริมมูลค่าเพิ่มทาง
วัฒนธรรมในมิติ ต่างๆ ได้อย่างมีศักยภาพ

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. ศึกษาสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่นภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือสมัยประเทศสยาม ในฐานะปัจจัย
ที่ส่งผลต่อจิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถอีสาน
2. ศึกษาจิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถอีสาน
สมัยประเทศสยาม ในมิติสัมพันธ์กับบริบทสังคม
วัฒนธรรมท้องถิ่น 5 กลุ่มพื้นที่สังคมวัฒนธรรม คือ 1)
กลุ่มไทยลาวในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนกลาง
2) กลุ่มไทยลาวในเขตอุบลราชธานี ศรีวนาลัยประเทศ
ราช หรือ อีสานล่างด้านตะวันออก 3) กลุ่มไทยลาวริม

ฝั่งโขงเขตนครพนม 4) กลุ่มไทยเลย หรือเขตอีสาน
ตอนบนด้านตะวันออก และ 5) กลุ่มพหุลักษณะ
วัฒนธรรมโคราช

3. วิเคราะห์ลักษณะรูปแบบศิลปะและ
กระบวนการสร้างสรรค์จิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถ
อีสานสมัยประเทศสยาม

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่องนี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ
(Qualitative Research) เน้นการศึกษาวเคราะห์
จิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถอีสานแบบดั้งเดิม อย่างมี
ความสัมพันธ์กับสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่นอีสานในสมัย
ประเทศสยาม เน้นการเก็บข้อมูลด้วยการทำงานสนาม
ศึกษาเชิงประจักษ์ผลงานจิตรกรรมฝาผนังอุโบสถที่มี
จิตรกรรมฝาผนังแบบดั้งเดิม ตามกรอบเวลาระหว่าง
สมัยรัชกาลที่ 3 ถึง พ.ศ.2484 ซึ่งอยู่ใน 'สมัยประเทศ
สยาม' พร้อมกับสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญในชุมชน
บุคลากรกรมศิลปากร การศึกษาเอกสาร และงานวิจัย
ที่เกี่ยวข้อง วิเคราะห์ข้อมูลผ่านแนวคิดอัตลักษณ์
วัฒนธรรม (Cultural Identity) เป็นแนวคิดหลัก
นำเสนอผลการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์ประกอบ
ภาพถ่าย แผนผัง และภาพถ่ายลายเส้น

การทบทวนวรรณกรรม

การศึกษาศิลปะจิตรกรรมอีสานในมิติวิชาการ
ปรากฏครั้งแรก ในปี พ.ศ.2502 โดยศาสตราจารย์
ศิลป์ พีระศรี กับคณะลูกศิษย์ ได้สำรวจและรวบรวม
จิตรกรรมฝาผนังในภาคต่างๆ ของไทย ในนามหนังสือ
ชื่อ The Origin and Evolution of The Thai Murals
(ศิลป์ พีระศรี. 2502) ระหว่างปีพุทธศวรรษ 2530-2560
มีงานศึกษารวบรวมข้อมูลเชิงสำรวจจิตรกรรมฝาผนังใน
อีสานเชิงบุกเบิกที่สำคัญมาก 2 เรื่อง คือ งานสำรวจ
จิตรกรรมฝาผนังอีสาน ของศูนย์วัฒนธรรมอีสาน
มหาวิทยาลัยขอนแก่น นำโดย ไพโรจน์ สิมสรและ
คณะ (2532) และ โครงการศึกษาศิลปะลาวใน
ประเทศไทย โดย สันติ เล็กสุขุม (2536) ผลงาน
ศึกษาทั้งสองเรื่องได้ให้ทั้งข้อมูลพื้นฐานและ
แรงบันดาลใจ ในการตามรอยผู้บุกเบิกทั้งสามท่าน
ทำงานสนามและสืบค้นเชิงลึกในแง่มุมต่างๆ ต่อมา
ระหว่างพุทธศวรรษ 2540 เป็นช่วงเวลาของการศึกษา
จิตรกรรมฝาผนังอีสาน ของนักศึกษาระดับปริญญาตรีศึกษา
หลายมหาวิทยาลัยส่วนใหญ่เป็นการนำเสนอ
ปรากฏการณ์ในระดับของ "What?" มากกว่าการ

⁴ คำว่า "รัฐจารีต" หรือ Pre modern nation state ในที่นี้หมายถึง อยุธยา ธนบุรี รัตนโกสินทร์ ล้านช้างเวียงจันทน์ จำปาศักดิ์
หลวงพระบาง สังคมวัฒนธรรมระดับรัฐก่อนการเกิดขึ้นและกลายเป็นรัฐชาติสมัยใหม่ หรือ Modern nation state ตั้งแต่ พ.ศ.2436
เป็นต้นมา ด้วยอิทธิพลของอาณานิคมอังกฤษ ฝรั่งเศสที่เข้ามาในภูมิภาค (อ่านเพิ่มเติมใน ธงชัย วินิจจะกุล. (2556) กำเนิดสยาม
จากแผนที่ ประวัติศาสตร์ภูมิกายของชาติ. แปลจากเรื่อง SIAM MAPPED A History of the Geo-Body of a Nation โดย พวง
ทอง ภวัครพันธุ์ และคณะ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คบไฟ.)

ถอดรหัสไปสู่ระดับความหมาย ปี พ.ศ.2555 คัดค้าน สายสิงห์ (2555) ได้นำเสนอผลงานเรื่อง “เจดีย์ พระพุทธรูป ฐูปแต้ม สิม ศิลปะลาวและอีสาน” เป็น งานศึกษาที่เบิกมุมมองเชิงวิเคราะห์จิตรกรรมฝาผนัง อีสานสัมพันธ์กับจิตรกรรมไทยและลาวที่มีคุณค่ายิ่ง

1. จิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถอีสานในงานวิจัยเรื่องนี้หมายถึงจิตรกรรมที่ถูกเขียนลงบนฝาผนังอุโบสถของสังคมท้องถิ่นอีสาน โดยช่างพื้นบ้าน และช่างจิตรกรรมไทยรัตนโกสินทร์จากกรุงเทพฯหรือปริมณฑล ในช่วงบริบทของไทยที่ใช้นามประเทศว่า “สยาม” ซึ่งผู้วิจัยเรียกว่า “จิตรกรรมฝาผนังดั้งเดิม” ควบคู่กันไป

2. สังคมวัฒนธรรมท้องถิ่น ในงานวิจัยเรื่องนี้ หมายถึงสังคมวัฒนธรรมอีสาน ระดับชุมชนและกลุ่ม ชุมชนท้องถิ่น ที่มีจิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถ ในอดีต สมัย ณ ช่วงระยะเวลาการสร้างงานจิตรกรรมฝาผนัง ดังกล่าว

3. อัตลักษณ์สังคมวัฒนธรรมท้องถิ่น ใน งานวิจัยเรื่องนี้ หมายถึง อัตลักษณ์ของสังคมวัฒนธรรม อีสานมองผ่านจิตรกรรมฝาผนัง ซึ่งก่อรูปขึ้นมา ภายใต้เงื่อนไขสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่นอีสาน และ/หรือ ในมิติสัมพันธ์กับสังคมภายนอก ที่ส่งผลต่อลักษณะ รูปแบบจิตรกรรมฝาผนังดั้งเดิมอีสาน

ผลการวิจัย

1. สังคมวัฒนธรรมท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือสมัยประเทศสยาม ในฐานะปัจจัยที่ส่งผลต่อจิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถอีสาน

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เรียกอีกนามว่าภาค อีสาน เป็นภาคที่มีอาณาบริเวณมากที่สุดในประเทศไทย มีลักษณะทางกายภาพที่ส่งผลต่อการอยู่อาศัย ผู้คนในอีสานมีปฏิสัมพันธ์กับอำนาจปกครองแบบ รัฐจารีตสยามและลาวมาตั้งแต่บรรพกาล จนถึง พ.ศ. 2436 สยามได้เข้าสู่ยุครัฐชาติสมัยใหม่ (Modern nation state) อีสานจึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของประเทศ สยาม (สุวิทย์ วิริตาสวัต และคณะ 2546 : 40-43) ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเรียกลักษณะทางสังคมวัฒนธรรมลาวใน อีสานว่า “อีสานล้านช้าง” และเรียกกลุ่มคนลาวในภาค อีสานว่า “ลาวอีสาน” ควบคู่กันไปตามบริบทเนื้อหา

2. จิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถอีสาน ใน มิติสัมพันธ์กับบริบทสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่น 5 เขต พื้นที่

2.1 จิตรกรรมฝาผนังเขตอีสาน ตอนกลาง : จิตรกรรมฝาผนังแบบพื้นบ้านลาวอีสาน ที่อีสานกับสังคมวัฒนธรรมล้านช้าง

ภาคอีสานตอนกลางเป็นเขตพื้นที่สังคมลาว อีสานหรืออีสานล้านช้าง⁵ ที่มีจิตรกรรมฝาผนังแบบ ดั้งเดิมหนาแน่นที่สุดในอีสาน อยู่ในพื้นที่จังหวัด ร้อยเอ็ด ขอนแก่น มหาสารคาม กาฬสินธุ์ บางส่วนของบุรีรัมย์ บรรพชนชาวไทยลาวกลุ่มนี้ อพยพมาจาก จำปาศักดิ์ ได้สวามิภักดิ์ต่อกรุงธนบุรี ต่อมา มี ประชาชนแยกย้ายไปตั้งกลุ่มชุมชนในเขตตัวเมือง ร้อยเอ็ด และส่วนอื่น ๆ ของภาคอีสาน จิตรกรรมฝา ผนังพุทธอุโบสถในเขตอีสานตอนกลาง ที่ภาพเขียนยังไม่สิ้นสภาพกายภาพมีจำนวน 17 วัด มี 3 ลักษณะ รูปแบบ ดังนี้

1) แบบพื้นบ้านลาวอีสาน ภาพเขียนมีความสัมพันธ์กับชุมชนท้องถิ่นทุกมิติ มุ่งสื่อสารหลักคำ สอนทางพุทธศาสนาสู่พุทธศาสนิกชนในชุมชนพื้นบ้าน ปรากฏในวัดจักรวาลภูมิพิณี วัดบ้านขอนแก่นเหนือ จังหวัดร้อยเอ็ด วัดยางทองวราราม วัดป่าเลไลย์ วัดโพ ธารามวัดมณฑลวิมาวิทยาราม วัดตาลเรือง จังหวัด มหาสารคาม วัดสระบัวแก้ว วัดสนวนวาริพัฒนาราม และวัดไชยศรี จังหวัดขอนแก่น

2) แบบพื้นบ้านลาวอีสานผสมจิตรกรรมไทย รัตนโกสินทร์ เป็นจิตรกรรมฝาผนังสองแบบข้างต้นอยู่ในอุโบสถหลังเดียวกัน เขียนโดยช่างพื้นบ้านกลุ่ม เดียวกัน ลักษณะรูปแบบนี้เป็นเสมือนรอยต่อระหว่าง จิตรกรรมท้องถิ่นอีสานกับจิตรกรรมจากราชธานี กรุงเทพฯ ปรากฏในอุโบสถวัดกลางมิ่งเมือง ร้อยเอ็ด

3) จิตรกรรมไทยประเพณีแบบลาวอีสาน เป็นจิตรกรรมฝาผนังแบบไทยประเพณีรัตนโกสินทร์ ที่ ถูกเขียนแบบคัดลอกจิตรกรรมไทยกรุงเทพฯ โดยช่าง พื้นบ้านลาวอีสานที่ขาดความรู้พื้นฐานด้านรูปแบบและ ขาดทักษะเชิงช่างจิตรกรรมไทยที่ถูกต้อง ผลงานจึง ขาดความลื่นไหล ภาพที่เขียนล้วนเป็นเรื่องรามเกียรติ์ ถูกนำเสนอแบบแยกส่วนไม่ต่อเนื่อง จิตรกรรมขาด ความสัมพันธ์และผูกพันกับชุมชนท้องถิ่นลาวอีสาน ด้วยเนื้อหารามเกียรติ์⁶มิใช่วรรณกรรมในวัฒนธรรม ของตน ปรากฏที่อุโบสถวัดไตรภูมิคณาจารย์ ร้อยเอ็ด

⁵ คำว่า “อีสานล้านช้าง” หมายถึง คนลาวในประเทศไทย ซึ่งคนกลุ่มนี้มักจะเรียกตนเองว่า “ลาวอีสาน” เมื่อพิจารณาในมิติทาง วัฒนธรรมและการดำรงอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หรือภาคอีสานของไทย พวกเขาที่มีลักษณะทางสังคมวัฒนธรรมร่วมกับลาว ล้านช้าง ผู้วิจัยจึงเรียกคนและสังคmlาวในอีสานว่า “ลาวล้านช้าง” ควบคู่กันไป

⁶ รามเกียรติ์เป็นเนื้อหาที่แตกต่างจากพระลักพระราม เรื่องพระลักพระราม ที่เป็นวรรณกรรมท้องถิ่นลาวล้านช้าง และช่างเขียน อีสานได้นำมาใช้เป็นเนื้อหาจิตรกรรมฝาผนังแบบพื้นบ้าน ดังปรากฏที่ผนังอุโบสถวัดสระบัวแก้ว และวัดป่าเลไลย์ ซึ่งมีความผสม กลมกลืนระหว่างเนื้อหาและรูปแบบจิตรกรรม รวมทั้งการรับรู้ของชาวบ้าน

2.2 จิตรกรรมฝาผนังเขตอุบลราชธานี ศรี วนาลัย ประเทศราช : จิตรกรรมสะท้อนการเป็น ตัวแทนเมืองศูนย์กลางอำนาจสยามในอีสานตอนล่าง

กลุ่มอุบลราชธานี ศรีวนาลัย ประเทศราช เป็นกลุ่มคนลาวอีสานตั้งชุมชนในพื้นที่ส่วนล่างด้าน ตะวันออกของภาคอีสาน ประกอบด้วยจังหวัด อุบลราชธานีและอำนาจเจริญ ระยะแรกการตั้งเมือง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช มี พระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯตั้งเมืองใหม่ นาม “อุบลราชธานี ศรีวนาลัย ประเทศราช” (อุบลราชธานี 200 ปี. 2535 : 9) มีหน้าที่ส่งส่วยฝิ่น น้ำรัก และป่าน และเป็นที่พักนักเพื่อจัดการปกครองอาณาบริเวณ มณฑลลาวเขตอุบลราชธานีและจำปาศักดิ์ในระยะ ต่อมา (เดิม วิกิคำศัพท์พจนานุกรม. 2530 : 126)

สภาพเมืองอุบลราชธานี ส่งผลต่ออัตลักษณ์ทางประวัติศาสตร์ สังคม วัฒนธรรมที่สัมพันธ์ กับกรุงเทพฯเป็นพิเศษ อาทิ นโยบายให้พระสงฆ์จาก เมืองประเทศราชเข้าไปศึกษาในกรุงเทพฯ ซึ่งพระอริย ธรรมวงศาคจารย์เป็นสงฆ์ท้องถิ่นที่เข้าไปศึกษาตาม นโยบาย ทำนกลับมาสสร้างวัดทุ่งศรีเมือง และนำเอา การศึกษาพุทธศาสนา พร้อมพุทธศาสนศิลป์จาก กรุงเทพฯ เข้ามาวางรากฐานในอุบลราชธานี

จิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถในเขต อุบลราชธานีมี 4 วัด 2 ลักษณะรูปแบบสำคัญ ดังนี้

1) แบบไทยประเพณีรัตนโกสินทร์ที่ผสมาน เนื้อหาอีสานล้านช้าง ปรากฏที่อุโบสถหรือหอพระพุทธรูป บาทวัดทุ่งศรีเมือง นำเสนอลักษณะรูปแบบจิตรกรรม ไทยประเพณีโดยภาพรวม แต่ได้สอดแทรกตัวละคร และเนื้อหาเสนอสังคมท้องถิ่นอีสานประกอบไว้ใน บางส่วน เป็นผลงานของช่างเขียนไทยประเพณีระดับ มืออาชีพ ฉากและตัวละครส่วนใหญ่เสนอชุมชนเมือง บางกอกในอดีต แต่ช่างได้สอดแทรกชีวิตและสังคม ท้องถิ่นในบางส่วน รวมทั้งการเขียนตัวอักษรไทยน้อย หรืออักษรลาวโบราณกำกับภาพกลุ่มนี้ จึงเป็น จิตรกรรมไทยประเพณีรัตนโกสินทร์ที่ผสมานความเป็น อีสานล้านช้างอย่างลงตัว ขณะที่จิตรกรรมฝาผนังด้าน ในวัดบ้านนาควาย ชุมชนปริมาตรตัวเมือง สะท้อนถึง การรับส่งอิทธิพลจิตรกรรมไทยภาคกลาง ระหว่างวัด ศูนย์กลางกับชุมชนแวดล้อมได้เป็นอย่างดี

2) แบบพื้นบ้านลาวอีสาน ปรากฏที่ฝาผนัง อุโบสถวัดยางข่า กับวัดราสียาราม จังหวัดอำนาจเจริญ ภาพเขียนเน้นการสื่อความหมายที่ชาวบ้านรับรู้ได้โดย ทันที จิตรกรรมทำหน้าที่เสมือนคำสอนของพระสงฆ์ ในฐานะผู้ดูแลระบบจริยธรรมของชุมชน โดยเฉพาะที่

วัดยางข่าเจ้าอาวาสวัดเป็นผู้เขียนภาพด้วยตนเอง (แผ่น ป้ายประกาศข้างมุขหน้า อุโบสถ.ไม่ปรากฏปีเขียนและ ติดตั้ง) จิตรกรรมฝาผนังทั้งสองวัดมีนัยยะต่อการ ประกอบสร้างอุดมการณ์เชิงจริยธรรมสังคมพื้นบ้าน มากกว่าภาพประดับเพื่อความงาม

2.3 จิตรกรรมฝาผนังริมฝั่งโขงเขตนครพนม : จิตรกรรมฝาผนังของคนลาวอีสานกลุ่มข้าโอกาส พระธาตุพนม

พื้นที่ สังคมริมฝั่งโขงเขตนครพนมในอดีต ครอบคลุมจังหวัดมุกดาหาร⁷ พื้นที่ริมฝั่งโขงส่วนนี้ เป็น ศูนย์กลางพุทธศาสนาท้องถิ่น ที่มีองค์พระธาตุพนมเป็น ศูนย์กลาง ชุมชนรายรอบทำหน้าที่ดูแลรักษาองค์พระ ธาตุมาตั้งแต่บรรพกาล จึงถูกเรียกว่า “หมู่บ้านข่อย พระธาตุ”⁸ หรือกลุ่มข้าโอกาสพระธาตุ ในมิติการ ปกครอง หมู่บ้านข้าโอกาสพระธาตุพนมกลายเป็น ชุมชนชายแดนประเทศสยามกับประเทศศรีอยุธยาอินโดจีนฝรั่งเศส ส่งผลให้ชุมชนริมฝั่งโขงได้ใกล้ชิดและ สัมพันธ์กับอำนาจสยาม และทหารฝรั่งเศส มีผลต่อ ลักษณะรูปแบบจิตรกรรมฝาผนังชุมชนกลุ่มข้าโอกาส ซึ่งจำนวน 6 วัดและมี 2 แบบสำคัญ คือ

1) แบบพื้นบ้านลาวอีสาน ประกอบด้วย จิตรกรรมฝาผนังวัดพุทธสิริมา นครพนม กับวัดพระศรี มหาโพธิ์ มุกดาหาร วัดพุทธสิริมาเน้นนำเสนอ วรรณกรรมท้องถิ่นเรื่องสินไชกับพระเวสสันดรชาดก ส่วนวัดพระศรีมหาโพธิ์นำเสนอเฉพาะเรื่องพระ เวสสันดรชาดกเพียงเรื่องเดียว เป็นจิตรกรรมแบบ พื้นบ้านที่มีคุณค่าทางศิลปะสูง ลักษณะเด่นของ จิตรกรรมทั้งสองวัด คือ การแทนค่าตัวละครกลุ่ม กษัตริย์ ทหาร และข้าราชการบริวาร ด้วยลักษณะใบหน้า ของเจ้านายชั้นสูงของประเทศสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งนิยมไว้หนวดยาว ซึ่งเป็นความทรงจำจากการที่ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จฯพื้นที่ ริมฝั่งโขงด้านนี้เมื่อปี พ.ศ.2449 (คณะกรรมการประมวลเอกสารจดหมายเหตุ นครพนม. 2544 : 69) ปัจจุบันจิตรกรรมฝาผนังทั้งสองวัด ยังคงสภาพความสมบูรณ์ที่สุดแห่งหนึ่งของภาค อีสาน

2) จิตรกรรมไทยประเพณีแบบลาวอีสาน เป็น รูปแบบจิตรกรรมไทยประเพณีรัตนโกสินทร์ ที่ถูกเขียน โดยช่างพื้นบ้านลาวอีสานริมฝั่งโขง มีสองวัดและสอง ลักษณะสำคัญ คือ จิตรกรรมฝาผนังวัดหัวเวียงรังษี กับ วัดโพธิ์คำ นครพนม จิตรกรรมฝาผนังวัดหัวเวียงรังษี เขียนขึ้นระหว่างปี พ.ศ.2460-2464 ส่วนจิตรกรรม

⁷ จังหวัดมุกดาหาร เดิมเป็นอำเภอมุกดาหาร ขึ้นกับจังหวัดนครพนม ในปี พ.ศ. 2525 รัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติจัดตั้งจังหวัด มุกดาหาร พ.ศ. 2525 ยกฐานะอำเภอ มุกดาหารเป็นจังหวัด ตั้งแต่วันที่ 27 กันยายน 2525 และเป็นจังหวัดมุกดาหารถึงปัจจุบัน (สำนักงานจังหวัดมุกดาหาร (2560). จาก www.mukdahan.go.th/mukdahan.php . สืบค้นเมื่อ 20 พฤศจิกายน 2560)

⁸ คำว่า “ข่อย” หมายความว่า ข้าทาส ผู้ปรนนิบัติรับใช้

ฝาผนังวัดโพธิ์คำ เขียนในปี พ.ศ.2476 โดยช่างเขียนท้องถิ่น ภาพมีรูปแบบจิตรกรรมพื้นบ้านโดยภาพรวมและแทรกจิตรกรรมรูปแบบไทยประเพณีที่ได้รับอิทธิพลจากภาพประกอบหนังสือพุทธประวัติ ที่เริ่มแพร่เข้ามาในภาคอีสานในระยะเวลาดังกล่าว (พระครูโพธิ์สุวรรณ กิจ. 2554 : สัมภาษณ์)

2.4 จิตรกรรมฝาผนังกลุ่มไทยเลย : จิตรกรรมฝาผนังสะท้อนความสัมพันธ์กับล้านช้างหลวงพระบางและกรุงเทพมหานคร

คนไทยเลยคือกลุ่มคนลาวอีสานในเขตอีสานส่วนบนด้านตะวันออก มีความสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรมกับลาวล้านช้างหลวงพระบาง โดยอาศัยแม่น้ำโขงเป็นเส้นทางคมนาคม แต่อยู่ภายใต้การปกครองของสยาม มีจิตรกรรมฝาผนังดั้งเดิมหลงเหลือในปัจจุบัน 2 วัด⁹ คือ วัดมหาธาตุ ชุมชนริมฝั่งโขงในเมืองเชียงคาน กับ วัดโพธิ์ชัย บ้านนาพึ่ง ชุมชนบนภูเขา อำเภอนาแห้ว เชียงคาน ทั้งสองชุมชนมีความสัมพันธ์ทางการเมืองการปกครองกับกรุงเทพ ดังปรากฏหลักฐานประวัติศาสตร์ เหตุการณ์ปราบปรามเจ้าอนุวงศ์ และสยามรบกับฝรั่งเศส (คณะกรรมการประมวลเอกสารจดหมายเหตุ เลย. 2544 : 109-111)

จิตรกรรมฝาผนังวัดมหาธาตุ เป็นจิตรกรรมแบบพื้นบ้าน ที่ยังไม่ได้ผ่านการปฏิสังขรณ์ จิตรกรรมเหลือสภาพความชัดเจนประมาณร้อยละ 30 นำเสนอภาพพุทธประวัติกับพระเวสสันดรชาดก จิตรกรรมน่าจะถูกสร้างในระยะสมัยรัชกาลที่ 4-5 จากตัวละครในภาพเขียนทหารในเครื่องแบบสมัยใหม่ ส่วนจิตรกรรมฝาผนังวัดโพธิ์ชัย เป็นแบบพื้นบ้านที่ยังมีสภาพสมบูรณ์ และมีจารึกปีที่เขียนที่ผนังอุโบสถกล่าวคือ ภาพผนังด้านในเขียนปี พ.ศ.2395 ผนังด้านนอกเขียนปี พ.ศ.2459 ทั้งสองส่วนเป็นจิตรกรรมพื้นบ้าน เน้นการพรรณนาเรื่องราวนำเสนอลักษณะสังคม วัฒนธรรมอีสานกลุ่มไทยเลย จิตรกรรมฝาผนังด้านในบ่งชี้ว่าเป็นฝีมือของช่างเขียนระดับปราชญ์ท้องถิ่น ผู้มีความรอบรู้แบบคนในสังคมตนเองอย่างแตกฉาน และสามารถบูรณาการเนื้อหาและรูปแบบจิตรกรรม เข้ากับผู้คนและสังคมท้องถิ่นไทยเลยได้อย่างหมดจดงดงาม ส่วนจิตรกรรมฝาผนังด้านนอกมีจุดเด่นสำคัญ ในการนำเสนอความทันสมัยของประเทศอาทิ ภาพรถไฟ เรือกำปั่นให้ประชาชนที่อยู่แดนไกลมีโอกาสพบเห็นสัญลักษณ์ของความศิวิไลซ์ของประเทศขณะนั้น

2.5 จิตรกรรมฝาผนังกลุ่มพหุลักษณะวัฒนธรรมโคราช: จิตรกรรมที่สะท้อนประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ทางการปกครองของรัฐที่ส่งอิทธิพลทางศาสนาและศิลปกรรมในท้องถิ่นอีสานด้านตะวันตก

กลุ่มพหุลักษณะวัฒนธรรมโคราช ผู้วิจัยเน้นศึกษาเฉพาะกรณีจิตรกรรมฝาผนังอุโบสถวัดหน้าพระธาตุชุมชนตะคุ อำเภอปักธงชัย นครราชสีมา ซึ่งเป็นชุมชนของคน 'ลาวโคราช' กับ 'ไทยโคราช' อยู่ร่วมกันในลักษณะพหุลักษณะวัฒนธรรม ชุมชนแห่งนี้มีความสัมพันธ์กับโคราชและประวัติศาสตร์สยาม ในฐานะชุมชนเมืองหน้าด่านการปกครอง และเป็นเมืองชั้นเอกกำกับดูแลหัวเมืองประเทศราช เวียงจันทร์ นครพนม จำปาศักดิ์ และเขมรไปพร้อมกัน ระยะเวลาที่สยามได้อพยพคนลาวจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เข้ามายังในพื้นที่เมืองปักธงชัยร่วมกับกลุ่มคนไทยโคราช และคนมอญ นอกจากนี้ คนลาวจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงยังอพยพเข้ามาเพิ่มเติมในระยะหลังอีกหลายระลอก พวกเขากลายเป็นคน 'ลาวโคราช' ที่อยู่อาศัยร่วมกับชาวไทยโคราช ความสัมพันธ์ของทั้งสองกลุ่ม คือ ไทยโคราชกับลาวโคราชในชุมชนตะคุได้ทำให้พื้นที่สังคมปักธงชัยกลายเป็นชุมชนพหุลักษณะวัฒนธรรม โดยมีวัดหน้าพระธาตุเป็นพื้นที่บูรณาการความเป็น 'คนตะคุ' ร่วมกันได้อย่างน่าสนใจ

นอกจากนี้ วัดหน้าพระธาตุมีความสำคัญในฐานะวัดที่ สัมพันธ์กับพุทธศาสนาส่วนกลาง ในกรุงเทพมหานคร ผ่านพระสงฆ์ชาวตะคุ ที่ไปศึกษาต่อและกลายเป็นพระเถระสำคัญในกรุงเทพฯ ซึ่งได้กลายเป็นสายใยเชื่อมวัดหน้าพระธาตุและชุมชนตะคุกับวงการพุทธศาสนารวมทั้งเครือข่ายสังคมชาวพุทธกรุงเทพฯ กับชุมชนตะคุ ส่งผลต่อรูปแบบอุโบสถ และจิตรกรรมฝาผนังไทยประเพณีรัตนโกสินทร์ แบบราชนิยมล้านเกล้ารัชกาลที่ 3 ณ วัดหน้าพระธาตุ (คณะศิษย์พระครูอภิบาลธรรมธาตุ. 2543 : 35-44)

จิตรกรรมฝาผนังวัดหน้าพระธาตุเสนอเนื้อหา รอยพระพุทธบาทห้าแห่ง กับ ปัญญาชาดกเรื่องจุลประทุม เป็นเนื้อหาที่ นิยมเขียนในจิตรกรรมรัตนโกสินทร์ตอนต้น รูปแบบถูกต้องตามหลักการจิตรกรรมไทยประเพณี สะท้อนความเจริญจัดในทักษะฝีมือ จิตรกรรมฝาผนังวัดหน้าพระธาตุ มีได้ถูกจารึกว่าเขียนช่วงใด แต่เมื่อพิเคราะห์ห้องครุรวมทั้งประวัติศาสตร์สังคมและลักษณะรูปแบบจิตรกรรมแล้ว น่าจะถูกสร้างขึ้นระหว่างสมัยรัชกาลที่ 3-4 สันนิษฐานว่าช่างเขียนเป็นช่างอาชีพ ที่ถูกเชิญมาจากส่วนกลางเพื่อภารกิจเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังโดยเฉพาะ และ

⁹ เดิมก่อนปี พ.ศ.2542 มีจิตรกรรมฝาผนังวัดศรีคุณเมือง วัดเก่าแก่ในเขตเมืองเชียงคาน คู่กับวัดมหาธาตุ แต่น่าเสียดายเป็นอย่างไรยัง ภาพดังกล่าวได้ถูกช่างเขียนวัยรุ่นจากกรุงเทพฯ เขียนภาพชุดใหม่ทับในปี พ.ศ.2542

ช่างกลุ่มนี้ได้พำนักที่ชุมชนตะคุในช่วงเขียนภาพ ได้เรียนรู้วิถีชีวิตวิถีวัฒนธรรมชุมชนท้องถิ่น จึงได้หยิบเอา

ปรากฏการณ์ทางสังคมบางอย่างเข้าไปบรรจุไว้ในบางส่วนของจิตรกรรม จิตรกรรมฝาผนังวัดหน้าพระธาตุ จึงสะท้อนการแพร่กระจายอิทธิพลศิลปะจากศูนย์กลางอำนาจรัฐ เข้ามายังชุมชนพหุลักษณะในท้องถิ่นโคราชผ่านช่องทางพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี

3. วิเคราะห์ลักษณะรูปแบบและกระบวนการสร้างสรรค์จิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถอีสานสมัยประเทศสยาม

3.1 การวิเคราะห์ลักษณะรูปแบบจิตรกรรมฝาผนังในภาคอีสาน

จิตรกรรมฝาผนังดั้งเดิมในภาคอีสาน มีความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์สังคม และลักษณะสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่น มี 2 ลักษณะรูปแบบสำคัญคือ 1) แบบพื้นบ้านลาวอีสาน กับ 2) แบบไทยประเพณีรัตนโกสินทร์ แต่ละแบบมีเป้าหมายโครงสร้างรายละเอียด และลักษณะการปรากฏตัวในผนังอุโบสถดั้งเดิมของชุมชนอีสาน ดังนี้

3.1.1 จิตรกรรมฝาผนังแบบพื้นบ้านลาวอีสาน : จิตรกรรมฝาผนังเพื่อสื่อสารหลักจริยธรรมพุทธศาสนาระดับชุมชนในสังคมท้องถิ่นอีสาน

จิตรกรรมฝาผนังแบบพื้นบ้านลาวอีสาน เป็นจิตรกรรมฝาผนังกลุ่มหลักมีจำนวนมากที่สุด เป็นจิตรกรรมในสังคมวัฒนธรรมของกลุ่มคนลาวในภาคอีสาน มีเป้าหมายมุ่งเน้นการพรรณนาเนื้อหาเพื่อสื่อสารอุดมการณ์ทางศาสนาที่ผสมผสานหลักจริยธรรมตามจารีตท้องถิ่นไปสู่ประชาชน เนื้อหาหลัก คือ พระเวสสันดรชาดก เสนอจริยธรรมการให้ทาน และวรรณกรรมท้องถิ่น สองเรื่องหลักคือ สินไชย กับพระลักพระราม เสนอหลักจริยธรรมด้านความกตัญญู การครองเรือน และคุณธรรมด้านการปกครอง นำเสนอด้วยความยึดหยุ่น สอดแทรกอารมณ์ขันด้วยการเสนอภาพอวยวาทะทางเพศ และภาพเชิงสังวาสทั้งแบบคลุมเครือและโจ่งแจ้ง เพื่อตรึงผู้คนให้สนใจในเนื้อหาที่ประจูดมการณ์ทางศาสนาอย่างแยกคาง ทั้งนี้

เนื้อหาจิตรกรรมพื้นบ้านลาวอีสาน ที่สำคัญคือ เรื่องไตรภูมิเป็นเรื่องหลัก นำเสนอโดยถูกลดทอนและปรับแต่งสัญลักษณ์ไตรภูมิ ให้เป็นภาพและเรื่อง “เมืองสวรรค์” กับ “เมืองนรก” ที่ ‘ชาวบ้าน’ สามารถเข้าใจได้ทันทีโดยไม่ต้องตีความให้ยุ่งยาก นำเสนอหลักกฎแห่งกรรม ทำดีได้ขึ้นสวรรค์ ทำชั่วตกนรก ภาพนรกกับภาพสวรรค์มักจะถูกนำเสนอไว้ผนังด้านนอก เพื่อให้ประชาชนสามารถเข้าถึงได้โดยง่ายและทั่วถึง ฉากเมืองนรกสะท้อนข้อห้ามที่สังคมท้องถิ่นไม่ต้องการ ช่างเขียนใช้รูปแบบคนท้องถิ่นเป็นตัวละครหลัก มีพระมาลัยเถระเป็นผู้เชื่อมประสานชาวบ้านไว้กับเมืองสวรรค์ เมืองนรก และเมืองมนุษย์ นอกจากนี้ จิตรกรรมพื้นบ้าน ยังนำเสนอเนื้อหาพุทธประวัติ พระเวสสันดรชาดก และ

วรรณกรรมท้องถิ่นเรื่องสินไชย และพระลักพระราม ช่างเขียนพื้นบ้านได้ใช้รูปแบบคนท้องถิ่นและข้าราชการ ทหาร ตำรวจ เป็นตัวละครร่วม โดยพยายามจัดวางให้สัมพันธ์กับเนื้อหาของแต่ละเรื่อง

จิตรกรรมมีโครงสร้างการเขียนอย่างง่าย และเป็นรูปแบบที่มีความยืดหยุ่นสูง ใช้สีพื้นผนังปูนสีขาวเป็นสีฉากหลัง ระบายภาพแบบแบน ตัดเส้นรอบนอก ใช้สีจำกัด คลุมไว้ด้วยโครงสร้างสีคราม มีความหลากหลาย ไม่มีลักษณะร่วมที่สามารถสรุปเป็นแนวทางเดียวกันได้ ยกเว้นหลักการเรื่องระดับความสูงต่ำของผนังอุโบสถ ที่ใช้แทนความหมายเชิงจักรวาลทัศน์ จำแนกพื้นที่บนเป็นเมืองสวรรค์ ส่วนกลางเป็นเมืองมนุษย์ และส่วนล่างเป็นเมืองนรก อันเป็นทัศนะร่วมของช่างเขียนพื้นบ้านอีสาน จิตรกรรมเน้นส่งสารอุดมการณ์ทางศาสนาและหลักจริยธรรมสังคมสู่ชาวบ้าน จิตรกรรมเขียนอย่างง่าย สลัดทิ้งสัญลักษณ์ที่ต้องถอดรหัสและตีความหมาย อีกทั้งยังเขียนตัวอักษรไทยน้อยกำกับจิตรกรรมแต่ละตอน แต่สมัยปลายรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมา ได้เริ่มเขียนตัวอักษรราชการไทย ควบคู่กับอักษรไทยน้อย และอักษรตัวธรรม หรือเขียนเฉพาะอักษรไทย ตัวอักษรและลักษณะการใช้ภาษา จึงเป็นหลักฐานสำคัญบ่งบอกว่า ภาพเขียนดังกล่าวเขียนขึ้นในบริบทใดของประเทศสยาม

3.1.2 จิตรกรรมฝาผนังไทยประเพณีจำแนกได้ 3 ลักษณะสำคัญ ดังนี้

1) จิตรกรรมฝาผนังไทยประเพณีรัตนโกสินทร์ เขียนโดยช่างเขียนอาชีพ ภาพจิตรกรรมไทยประเพณีกลุ่มนี้ ถูกสร้างสรรค์จากช่างเขียนอาชีพที่มีสกุลช่าง ปรากฏที่ อุโบสถวัดหน้าพระธาตุ นครราชสีมา กับอุโบสถวัดทุ่งศรีเมือง จิตรกรรมฝาผนังทั้งสองวัด เขียนด้วยแบบแผน ‘จิตรกรรมไทยประเพณีรัตนโกสินทร์ตอนต้น’ จำแนกความต่างจากจิตรกรรมฝาผนังแบบลาวอีสาน ด้วยการใช้เส้นสีเทาแบ่งเขตแดนภาพ จัดภาพแบบตานก ภาพเทวดามนุษย์ สัตวเทพ สถาปัตยกรรม และลายไทย การปิดทองขลุ่ยและเครื่องทรงตัวพระ ตัวนาง แสดงความเจเนจัดในทักษะฝีมือเชิงช่างอาชีพ อย่างไรก็ตาม จิตรกรรมฝาผนังทั้งสองวัด ต่างคัดเลือกแง่มุมของผู้คนและสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่นผนวกไว้ อาทิ ภาพต่อนกพิราพ การทำนา หาปลา การละเล่น อาทิ การเป่าแคน ของชาวตะลุง หรือภาพประเพณีที่ปรากฏในชุมชนลาวอีสานในพื้นที่บางส่วนของจิตรกรรมฝาผนังวัดทุ่งศรีเมือง อุบลราชธานี ล้วนสะท้อนความสัมพันธ์ของช่างเขียนจากกรุงเทพฯกับผู้คนและสังคมท้องถิ่น รวมทั้งความสัมพันธ์กับช่างท้องถิ่นกรณีวัดทุ่งศรีเมือง โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาจิตรกรรมฝาผนังทั้งสองวัดร่วมกับประวัติศาสตร์ การเมืองการปกครองของสยาม จิตรกรรมฝาผนังข้างต้นจึงทำหน้าที่ สะท้อน

ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯกับเมืองประเทศราชได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้ ส่วนประกอบภายในอุโบสถของทั้งสองวัดมีลักษณะร่วมกันที่สำคัญ คือ คตินิยมรอยพระพุทธรูป ซึ่งเป็นเนื้อหาหลักของผนังด้านหลังพระประธานโบสถ์วัดหน้าพระธาตุ ขณะที่อุโบสถวัดทุ่งศรีเมือง ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปจำลอง ซึ่งนำมาจากกรุงเทพฯ กระทั่งเรียกอุโบสถหลังนี้อีกนามว่า “หอพระพุทธรูป” ทั้งนี้ ยุทธนาอารากร แสงอร่าม (2551 : 11-12) อธิบายว่า การประดิษฐานรอยพระพุทธรูปจำลอง และสร้างหอพระพุทธรูปที่วัดทุ่งศรีเมือง เพื่อทำหน้าที่อุโบสถไปพร้อมกันนั้น เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมจากกรุงเทพฯ ประการสำคัญ จิตรกรรมฝาผนังแบบไทยประเพณีกรุงเทพฯของทั้งสอง ล้วนมีความเป็นมาสัมพันธ์กับพระสงฆ์รูปสำคัญในท้องถิ่น ที่เข้าไปศึกษาและใช้ชีวิตสมณเพศในกรุงเทพฯ ผ่านเงื่อนไขทางการเมืองการปกครอง และได้หวนกลับมาตมภูมิ พร้อมนำความรู้และรูปแบบศาสนศิลป์จากราชธานีสยาม มาสถาปนาในชุมชนท้องถิ่นของตนด้วย

2) จิตรกรรมไทยประเพณีแบบลาวอีสาน จิตรกรรมฝาผนังไทยประเพณีแบบลาวอีสาน เป็นผลงานที่เกิดจากช่างพื้นบ้านที่พยายามเขียนภาพแบบไทยประเพณีกรุงเทพฯ เนื้อหารวมเกียรติ ปรากฏใน 2 วัด คือ ที่วัดไตรภูมิผินจารย์ ร้อยเอ็ด กับวัดหัวเวียงรังษี นครพนม เป็นผลงานที่มุ่งเน้นการแสดงความงามตามรูปแบบจิตรกรรมไทยประเพณีกรุงเทพฯ มากกว่าการสื่อสารด้านเนื้อหา คุณค่าพุทธศาสนาและหลักจริยธรรมสังคมต่อชาวบ้านในชุมชน ดังจิตรกรรมฝาผนังแบบพื้นบ้านลาวอีสาน ภาพรวมเกียรติที่ปรากฏบ่งบอกว่า ถูกเขียนขึ้นด้วยการคัดลอก มากกว่าการเขียนออกมาจากการตกผลึกทางศิลปะในตัวตนของจิตรกร อย่างไรก็ตาม กรณีวัดหัวเวียงรังษี ภาพเขียนอีกส่วนหนึ่ง เป็นภาพเขียนแบบพื้นบ้านลาวอีสาน เนื้อหาพระเวสสันดร ได้ถูกรังสรรค์ออกมาอย่างมีอิสรภาพ จึงสำแดงตัวตนของช่างเขียนในฐานะคนอีสานได้เป็นอย่างดี ซึ่งสามารถไขทำความเข้าใจเชิงเปรียบเทียบ กับกลุ่มจิตรกรรมไทยเรื่องราวเกียรติ ซึ่งอยู่ในผนังอีกส่วนหนึ่งของอุโบสถหลังเดียวกัน

3) จิตรกรรมไทยในฐานะภาพตกแต่งอุโบสถอีสาน ลักษณะภาพจิตรกรรมไทยกลุ่มนี้ เป็นการ ‘เลือก’ นำเสนอบางส่วนของจิตรกรรมไทยเรื่องราวเกียรติ ตอน ‘ภาพจับ’ ระหว่างฝ่ายพระรามกับทศกัณฐ์ มาแทรกไว้ในผืนผนังที่เต็มไปด้วยกลุ่มภาพ

เขียนพื้นบ้านเลือกนำมาประจุไว้ มากกว่าจะให้ทำหน้าที่เชิงความหมายทางสังคมวัฒนธรรม ประกอบด้วยภาพพุทธประวัติในอุโบสถวัดโพธิ์คำ นครพนม (เขียนในปี พ.ศ.2475) และภาพชุดปีนักษัตร เขียนประดับซุ้มเหนือกรอบบานหน้าต่างพระอุโบสถวัดกลางมิ่งเมืองร้อยเอ็ด (เขียนในปี พ.ศ.2484) ซึ่งภาพกลุ่มนี้เป็นจิตรกรรมไทยที่ประยุกต์เข้ากับหลักการจิตรกรรมสากล เพื่อเป็นภาพประกอบสื่อสิ่งพิมพ์ทางศาสนา โดยเฉพาะหนังสือของสำนักพิมพ์ ส.ธรรมภักดี นำเสนอภาพเขียนของ พระเทวภินิมิตร (นาย เทียม ศิลปชัย) ศิลปินในสมัยรัชกาลที่ 5-7 ภาพเหล่านี้ วาดและจัดพิมพ์ด้วยระบบออฟเซ็ท 4 สี เริ่มจำหน่ายในช่วงระยะดังกล่าวเป็นต้นมา¹⁰

ปรากฏการณ์ชุดหลังจึงเป็นเสมือนรอยต่อและจุดหักเห แนวทางการเขียนจิตรกรรมฝาผนังในท้องถิ่นอีสาน ที่เริ่มเปลี่ยนแปลงกระบวนการสร้างสรรค์ จากตัวตนของช่างพื้นบ้านที่ถูกประกอบสร้างจากสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่น สู่กระบวนการคัดเลือกภาพจากสื่อสิ่งพิมพ์ เพื่อคัดลอกลงในผนังอุโบสถอีสาน ได้กลายเป็นแนวทางการทำงานและรูปแบบจิตรกรรมฝาผนังของช่างเขียนรุ่นต่อมา ซึ่งสลัดทิ้งลักษณะรูปแบบจิตรกรรมฝาผนังพื้นบ้านในอดีตสมัยที่บ่งบอกอัตลักษณ์ทางสังคมวัฒนธรรมเฉพาะถิ่นไปให้สุด กลายเป็นส่วนหนึ่งของวิกฤตจิตรกรรมฝาผนังอีสานในกาลปัจจุบัน

3.2 การวิเคราะห์กระบวนการสร้างสรรค์จิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถอีสาน

กระบวนการสร้างสรรค์จิตรกรรมฝาผนังมีความสัมพันธ์กับช่างเขียนและกระบวนการทางสังคมที่เกี่ยวข้อง ในส่วนของช่างเขียนจำแนกเป็น 2 กลุ่ม คือช่างเขียนพื้นบ้าน กับช่างเขียนจิตรกรรมไทยประเพณีระดับมืออาชีพ ช่างเขียนพื้นบ้าน เป็นสมาชิกคนหนึ่งของสังคมท้องถิ่น ช่างส่วนใหญ่ผ่านการศึกษาจากการบวชเรียน สามารถอ่าน เขียนหนังสือ ไบลาที่จารึกด้วยอักษรไทยน้อย หรือ อักษรลาวโบราณที่จารึกอรรถาธิบาย ปัญหาขาด และวรรณกรรมท้องถิ่นอีสาน อันเป็นเนื้อหาหลักในจิตรกรรมฝาผนังพื้นบ้าน ช่างพื้นบ้านมีทั้งฆราวาสและผู้นับถือพุทธศาสนา ได้บูรณาการทั้งความรู้เชิงพุทธศาสนา วรรณกรรมท้องถิ่น การเป็นคนในสังคมวัฒนธรรมชุมชน และผู้สังเกตการณ์โลกภายนอก นำมาผนวกกับจินตนาการ ประดับแต่ง แล้วนำเสนอเป็นรูปธรรม พร้อม

¹⁰ พลังจิต. (2554). รวมภาพ-พระพุทธรูปประวัติ-ของ-ส-ธรรมภักดี. สืบค้นเมื่อ 20 พฤศจิกายน 2560. จาก <http://palungjit.org/threads/>.

พื้นบ้านลาวอีสาน ‘ภาพจับ’ ที่ถูกนำมาแทรกไว้จึงมีความแตกต่างกับภาพรวมโดยสิ้นเชิง จึงกลายเป็น ‘ภาพแทรก’ หรือภาพเพื่อแก้ปัญหาพื้นที่ว่าง ที่ช่าง

ส่งผ่านอุดมการณ์ทางศาสนาและหลักจริยธรรมสังคมสู่สมาชิกชุมชนท้องถิ่นในรูปแบบจิตรกรรมฝาผนัง ดังนั้น ช่างเขียนพื้นบ้านจึงเป็นทรัพยากรมนุษย์ระดับ

ภูมิปัญญาหรือปราชญ์ท้องถิ่นในสังคมวัฒนธรรมอีสาน ผลงานของท่านเหล่านี้จึงสามารถจัดเป็นมรดกทางวัฒนธรรมสังคมท้องถิ่น

ส่วนช่างเขียนจิตรกรรมฝาผนังแบบไทยประเพณีระดับมีอาชีพรูปที่มีสกุลช่าง ในที่นี้ คือจิตรกรที่เขียนภาพอุโบสถวัดหน้าพระธาตุ นครราชสีมา กับ วัดทุ่งศรีเมือง อุบลราชธานี ผลงาน การทำงาน และการเข้ามาทำงานในชุมชนอีสาน สะท้อนกระบวนการที่สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์สังคมท้องถิ่น ที่เชื่อมประสานกับสังคมวัฒนธรรมกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศูนย์กลางการปกครองระดับรัฐ ผ่านภิกษุสงฆ์และวงการพุทธศาสนาของชาติได้เป็นอย่างดี

สรุปผลการวิจัย

การวิจัยเรื่อง 'จิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถอีสานในบริบทสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่นสมัยประเทศไทย' มีผลการวิจัยสรุปได้ ดังนี้

ลักษณะทางสังคมวัฒนธรรมในชุมชนท้องถิ่นและความสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรมกับท้องถิ่นอื่นรวมทั้งบริบทและสถานการณ์ทางการเมือง การปกครอง และความเปลี่ยนแปลงทั้งในระดับท้องถิ่น รัฐ และภูมิภาค ล้วนเป็นปัจจัยที่ส่งผลต่อลักษณะรูปแบบจิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถอีสานในสมัยประเทศไทย จิตรกรรมฝาผนังอีสานจึงจำแนกตามลักษณะกลุ่มสังคมวัฒนธรรมเป็น 5 กลุ่มดังกล่าวในเนื้อหาวิจัย จากกรณีศึกษาจิตรกรรมฝาผนัง 30 วัด จิตรกรรมมี 2 รูปแบบสำคัญ คือ 1) แบบพื้นบ้านลาวอีสาน กับ 2) แบบไทยประเพณี จิตรกรรมทั้งสองรูปแบบต่างสะท้อนถึงความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างท้องถิ่น และท้องถิ่นอีสานกับราชธานีกรุงเทพฯ และกระบวนการรับ-ส่งอิทธิพลทางศาสนาและจิตรกรรมฝาผนัง ระหว่างศูนย์กลางอำนาจสยามกับชุมชนท้องถิ่นอีสานได้เป็นอย่างดี

อภิปรายผลการวิจัย

ข้อค้นพบสำคัญในงานวิจัยเรื่องนี้ คือ จิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถดั้งเดิมอีสานเป็นประวัติศาสตร์ความคิด จักรวาลทัศน์ และประวัติศาสตร์ชุมชนในสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่น และชุมชนท้องถิ่นอีสานในมิติสัมพันธ์กับสังคมภายนอกทั้งในระดับรัฐสยามและรัฐชาติข้างเคียง ซึ่งเป็นประวัติศาสตร์ที่ถูกบันทึกโดยคนใน จิตรกรรมมีความสัมพันธ์กับสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่นอีสาน โดยเฉพาะจิตรกรรมฝาผนังแบบพื้นบ้าน เป็นจิตรกรรมที่ถูกเขียนขึ้นอย่างปราศจากการคัดลอกแบบ จากช่างเขียนที่เป็นสมาชิกชุมชน ช่างเขียนดังกล่าว จึงมิได้เขียนภาพในฐานะปัจเจก แต่ถือเป็นตัวแทนสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่นอีสาน ผลงานจิตรกรรมฝาผนัง จึงสะท้อนอัตลักษณ์ทางสังคมวัฒนธรรม ความเป็นชุมชนท้องถิ่นในอดีตสมัย นอกจากนี้ ภาพเขียนได้เผยให้คนปัจจุบันทราบถึงทัศนะต่อการมองโลก หรือ จักรวาลทัศน์ ของคนท้องถิ่นอีสาน จักรวาลดังกล่าวประกอบด้วย เมืองมนุษย์ เมืองสวรรค์ และเมืองนรก ซึ่งโลกปัจจุบันของคนอีสานมีความผูกพันกับการทำความดี ความเลว อันจักเป็นเงื่อนไขสำคัญในการจำแนกโลกหลังความตาย

นอกจากนี้ จักรวาลทัศน์ในจิตรกรรมฝาผนังยังบ่งบอกถึงการจัดระดับชั้นและความสัมพันธ์ทางสังคม ระหว่างคนในชุมชนอีสาน ข้าราชการ และ คนอื่น จิตรกรรมฝาผนังดั้งเดิมอีสาน จึงทำหน้าที่สะท้อนทัศนะและการบันทึกความเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมในชุมชนอีสาน โดยเฉพาะในช่วงรอยต่อการเปลี่ยนผ่าน จากสังคมอีสานล้านช้าง เป็นสังคมไทยอีสาน ในเงื่อนไขการเมืองการปกครอง และการพัฒนาประเทศของรัฐชาติสยาม ก่อนสมัยการพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติได้เป็นอย่างดี ด้วยเหตุผลข้างต้น ผนังอุโบสถที่รองรับจิตรกรรมฝาผนังดั้งเดิมอีสาน จึงมิใช่เป็นเพียง 'ผนังปูนโบราณ' ธรรมดา แต่หากเป็น 'พื้นที่ชุมชนเสมือนจริงของคนอีสาน' ที่ผสานระหว่างความเป็นจริงทางสังคม อุดมการณ์ทางศาสนา อุดมคติทางจริยธรรม คุณธรรม และทัศนะต่อการมองโลกของคนท้องถิ่นอีสานในอดีตสมัย

เอกสารอ้างอิง

- คณะกรรมการประมวลเอกสารจดหมายเหตุ ใน
คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระ
เกียรติ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องใน
โอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระ
ชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542.
(2544). **วัฒนธรรม พัฒนาการทาง
ประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา
จังหวัดนครพนม**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
_____. (2544). **วัฒนธรรม พัฒนาการทาง
ประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา
จังหวัดเลย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- คณะศิษย์พระครูอภิบาลธรรมธาตุ. (2543). **ประวัติวัด
หน้าพระธาตุ (วัดตะคุ) และ ประวัติพระ
มหาเถระชาวตะคุในอดีต**. ในที่ระลึกงาน
พระราชทานเพลิงศพ พระครูอภิบาลธรรมธาตุ
อดีตเจ้าอาวาสวัดหน้าพระธาตุ. เอกสารอัด
สำเนา.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2549). **ประวัติการเมืองไทย
2475-2500**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ :
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ
มนุษยศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
ณรงค์ฤทธิ์ สุมาลี. (2548). **ประวัติศาสตร์
เศรษฐกิจและสังคมชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำชี
ตอนกลาง : เศรษฐกิจภาคทางการค้าชาว
ทางเรือและสังคมชาวนาในกระแสการ
เปลี่ยนแปลง**. รายงานวิจัยโครงการจัดตั้ง
พิพิธภัณฑ์มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- เต็ม วิชาคย์พจนกิจ. (2530). **ประวัติศาสตร์อีสาน**.
พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์.
- ธงชัย วินิจจะกุล. (2556). **กำเนิดสยามจากแผนที่
ประวัติศาสตร์ภูมิกายาของชาติ SIAM
MAPPED A History of the Geo Body
of Nation**. แปลโดย พวงทอง ภวัครพันธุ์
และคณะ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คบไฟ.
- พระเทพรัตนโมลี. (2537). **ประวัติย่อพระธาตุ
พนม**. (พิมพ์ครั้งที่ 12). นครพนม: วัดพระ
ธาตุพนมวรมหาวิหาร. ไม่ปรากฏที่พิมพ์.
- พลังจิต. (12 สิงหาคม 2011). **รวมภาพ-พระพุทธรูป
ประวัติ ของ ส. ธรรมภักดี**. (ออนไลน์).
สืบค้นเมื่อ 20 พฤศจิกายน 2560. จาก
เว็บไซต์ <http://palungjit.org/threads/>.
- ไพโรจน์ สโมสร และคณะ. (2532). **จิตรกรรมฝาผนัง
อีสาน**. ขอนแก่น: ศูนย์วัฒนธรรมอีสาน
มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- มติชนออนไลน์. (29 มิถุนายน 2547). **เกร็ด
ประวัติศาสตร์เกมซึ่งเปลี่ยนชื่อประเทศไทย
จาก “สยาม” เป็น “ไทย”**. (ออนไลน์).
สืบค้นเมื่อ 10 พฤศจิกายน 2560, จาก
[http://www.manager.co.th/ Politics](http://www.manager.co.th/Politics).
- ยุทธนาวารการ แสงอร่าม. (2551). **พื้นที่อีสานในงาน
จิตรกรรมฝาผนังอุโบสถวัดทุ่งศรีเมือง
จังหวัดอุบลราชธานี**. วิทยานิพนธ์ศิลป
ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ,
มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2555). **เจดีย์ พระพุทธรูปูปแต้ม
ศิลปะลาวและอีสาน**. กรุงเทพฯ: มิวเซียม
เพรส.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2540). **แอ่งอารยธรรมอีสาน**.
พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- ศิลป พีระศรี. (2502). **วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝา
ผนังของไทย The Origin and Evolution of
The Thai Murals**. แปล โดย หม่อมเจ้า สุ
ภัทรดิศ ดิศกุล. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- สันติ เล็กสุขุม. (2536). **โครงการศึกษาศิลปะลาวใน
ประเทศไทย The Laotian Art in Thailand**.
กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สุวิทย์ อธิศาสตร์ และคณะ. (2546). **ประวัติศาสตร์
เศรษฐกิจหมู่บ้านอีสาน**. ขอนแก่น: คณะ
มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น.
- สำนักงานจังหวัดมุกดาหาร. (2560). **ประวัติศาสตร์
มุกดาหาร**. (ออนไลน์). สืบค้นเมื่อ 20
พฤศจิกายน 2560, จาก [www.mukdahan.
go.th/mukdahan.php](http://www.mukdahan.go.th/mukdahan.php).
- อุบลราชธานี 200 ปี. (2535). กรุงเทพฯ: ห้างหุ้น
ส่วนจำกัดโรงพิมพ์ชวนพิมพ์. พิมพ์เนื่องใน
วาระเฉลิมฉลอง อุบลราชธานีครบรอบ 200
ปี.
- แหล่งข้อมูลสัมภาษณ์**
- (พระครูโพธิ์ สุวรรณกิจ. 2554, พฤศจิกายน).
สัมภาษณ์โดย ศุภชัย สิงห์ยะบุศย์ ที่วัด โพธิ์
คำ. นครพนม